

ALICJA SZAJNOWSKA-WYSOCKA

Uniwersytet Śląski

KSZTAŁTOWANIE SIĘ MULTIPOLARNEGO UKŁADU OSADNICZEGO W REGIONIE ŚLĄSKIM

Abstract: The settlement system of Silesian region developed under the influence of growing industrialisation (since the 1850s) which transformed the earlier group of towns and mining settlements into a complex settlement system. Its large concentration and spatial disintegration suggests a settlement form called an industrial conurbation.

Such form of urban-industrial conurbation rises the question about the evolution direction of this specific settlement system. This research problem is still open and induces further studies, especially empirical ones.

The analysis of the area of the continuous build-up area based on topographic maps at the scale 1:100 000 in three investigation years (1935, 1982 and 1998) showed that a specific character of settlement tissue of Silesian region appeared as early as in the first period. A compact settlement tissue developed in the whole area studied with several distinctive settlement centres (poles) as a result of settlement concentration associated with development of mining and metallurgy. A multipolar settlement system developed in form of a distinctive pole of compact build-up areas in the central part of Katowice province (Gliwice, Zabrze, Bytom, Chorzów, Katowice, Sosnowiec, Dąbrowa Górnicza).

Wstęp

System osadniczy regionu śląskiego kształtował się pod wpływem intensywnego uprzemysłowienia w XIX i na początku XX w., które przeobraziło wcześniejszy zespół miejski i osady wiejskie w złożony pod względem funkcjonalnym i przestrzennym układ osadniczy. Duża koncentracja osadnictwa i jego przestrzenna dezintegracja wskazuje na formę osadnictwa określoną mianem konurbacji przemysłowej będącej wytworem surowcowej struktury przemysłu (Dziwoński 1978; Malisz 1981). Industrializacja wyprzedziła w tym regionie

urbanizację, osady górnicze i ich obiekty przemysłowe tworzyły osnowę przestrzenną osadnictwa.

Według Żmudy (1972) podstawa struktury przestrzennej omawianej konurbacji tworzyła się już w pierwszej fazie jej kształtowania. Znamienne dla tej fazy było:

- wielość niewielkich osiedli fabrycznych tworzących miasta;
- duża zwartość zabudowy miejskiej;
- układ przestrzenny zdeterminowany lokalizacją najefektywniejszej eksploatacji złóż surowcowych.

Taka postać konurbacji przemysłowej rodzi pytanie badawcze: czy ten specyficzny układ osadniczy podlegał ewolucji na poszczególnych etapach żywiołowej i gwałtownej industrializacji?

Problem badań nad zmianą układu osadniczego regionu śląskiego jest ciągle otwarty i skłania nie tylko do rozważań teoretycznych, lecz również bardzo żmudnych studiów empirycznych (Dziewoński 1972; Rykiel 1985; Zadrozny 1989).

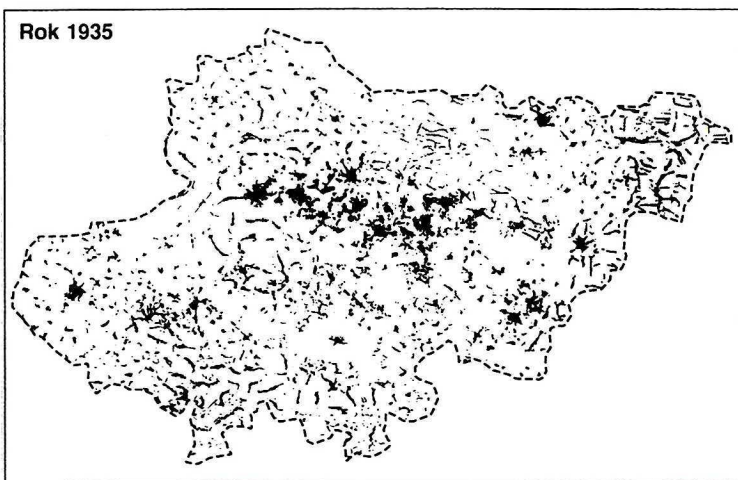
Przekształcenia morfologiczne

Zadrozny (1989) przeprowadził analizę obszaru ciągłej zabudowy na podstawie map topograficznych w skali 1: 100 000 dla dwóch dat badawczych: 1935 i 1982 w granicach woj. katowickiego. Generalizacji zwartej „tkanki” osadniczej dokonano metodą ekwidystanty 100 m (ryc. 1 i 2). Analiza porównawcza wykazała następujące znamiona dla badanych okresów, w pierwszym okresie ujawniły się następujące cechy (ryc. 1):

- ukształtowała się względnie zwarta „tkanka” osadnicza na całym obszarze badawczym;
- uwidoczniło się kilka wyraźnych skupisk (biegunów) osadniczych w części południowo-zachodniej, centralnej i południowo-wschodniej.

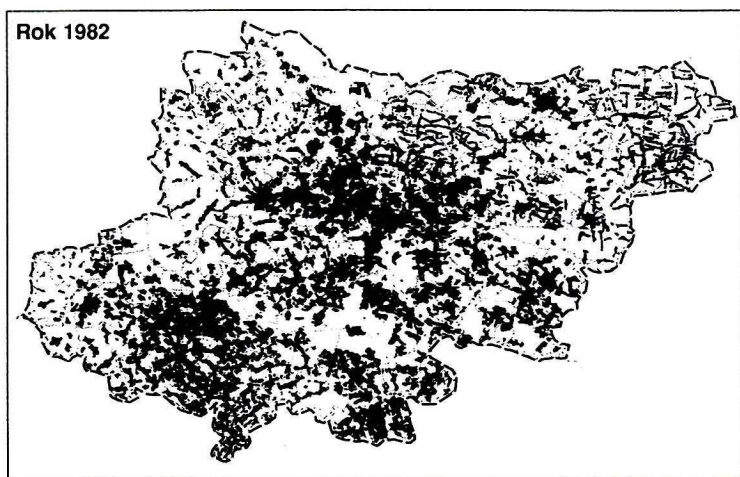
Były one następstwem koncentracji osadnictwa związanego z rozwijającym się górnictwem i hutnictwem od połowy XIX w. Ukształtowała się wówczas wielobiegunowa struktura osadnicza. Na obszarze między Gliwicami a Dąbrową Górniczą zaznaczył się wyraźny biegun zwartej zabudowy z takimi ośrodkami, jak Gliwice, Zabrze, Bytom, Chorzów, Katowice, Sosnowiec, Dąbrowa Górnicza.

Drugi biegun koncentracji osadniczej uwidacznia się w południowo-zachodniej części województwa, gdzie wokół Rybnika i Raciborza skupia się wyraźna zabudowa miejska. Ponadto zauważa się line-

Ryc. 1. Powierzchnia osadnicza woj. katowickiego w 1935 r.

Źródło: Zadrozny (1989).

Ryc. 2. Powierzchnia osadnicza woj. katowickiego w 1982 r.

Źródło: Runge, Zadrozny (1989).

arną strefę osadniczą w okolicach Łazisk Górnych, Orzesza, Mikołowa podkreślając znaczenie linii komunikacyjnych dla tworzenia się pierwszego układu osadnictwa (Rykiel 1981).

System osadniczy z 1982 r. wykazuje bardzo duże podobieństwo pod względem morfologicznym do wcześniejszego – z 1935 r. Nadal dominują te same dwa bieguny intensywnego osadnictwa miejskiego (ryc. 2.). Pierwszy z nich sytuje się w części centralnej z jeszcze bardziej nasyconą tkanką miejską, drugi zaś tworzy wyraźną strefę koncentracji osadniczej między Rybnikiem, Wodzisławiem Śląskim a Żorami. Obydwa bieguny osadnicze rozdziela pas zabudowy od Knuruwa do Tychów. Należy podkreślić widoczny (w postaci intensywnych plam osadniczych) rozwój przestrzenny systemu osadniczego na omawianym terytorium. W jego następstwie biegun centralny rozszerzający się w kierunku południowym „przyciągnął” (połączył) pas osadnictwa okolic Łaziska Górne, Orzesze, Mikołów. Ponadto w tym czasie zarysowuje się jeszcze inna koncentracja zwartej zabudowy, a mianowicie, na południu obejmująca: Pszczynę i Czechowice-Dziedzice oraz Trzebinę i Chrzanów (Runge, Zadrożny 1989).

Spojrzenie całościowe na kształtujący się system osadniczy w regionie śląskim wskazuje na wzrastający stopień integracji – intensywne łączenie się stref osadnictwa wielu miast niezależnie od granic administracyjnych. Jednocześnie wiele miast składa się nawet z kilkunastu względnie odrębnych dzielnic, co informuje, że scalanie się w jeden wielkomiejski lub regionalny układ (w sensie morfologicznym) jeszcze nie ukształtował się. Natomiast utrwała się złożoność postaci konurbacji i jej nierównomierny rozkład przestrzenny.

Aby odpowiedzieć na pytanie badawcze o kierunek ewolucji systemu osadniczego woj. katowickiego, przeprowadzono kolejne odwzorowanie układu morfologicznego dla 1998 r. i określono stopień jego koncentracji za pomocą wskaźnika koncentracji według Kostrubca (1977). Uzyskany obraz w przyjętej skali generalizacji zarejestrowany dla niewielkiego odstępu czasu (zaledwie 15 lat i to w okresie zahamowania dalszego zainteresowania przemysłowego w badanym regionie) jest właściwie identyczny, jak na ryc. 2. Na mikroskalowe zmiany w układzie morfologicznym zareagował nieznacznie miernik statystyczny.

Wobec złożonej formy konurbacji przemysłowo-miejskiej trudno wskazać kierunek, w którym ewoluuje układ osadniczy woj. katowickiego. Czy jest to tendencja do koncentracji czy dekoncentracji osadnictwa? Trudność określenia trendu zachodzących procesów wynika z ich synchronicznego charakteru, zachodzą one tutaj jednocześnie z różnym natężeniem w omawianych częściach badanego układu.

Powierzchnia zabudowy zwartej w badanym okresie (1935-1998) zwiększyła się z 770,4 km² do 1914,3 km², tj. o 248,5%. Zatem w 1935 r.

stanowiła ona ok. 11,5%, a w 1982 r. i 1998 r. – ok. 29,0% powierzchni województwa¹.

Wielkości wskaźnika koncentracji według Kostrubca (1977) odpowiednio dla lat: 1935, 1982 i 1998 wynoszą: 78,2%, 49,0% i 48,8%, potwierdzają proces dekoncentracji układu osadniczego. Prowadzi on do widocznego wzrostu wskazanych biegunów koncentracji osadniczej, przy jednoczesnym trwałym zjawisku występowania obszarów o niewielkich powierzchniach („plamach”) zabudowy i ich nieznacznych zmianach w badanym okresie. Zatem obok wyraźnej dekoncentracji systemu osadniczego stwierdza się wyraźną integrację przestrzenną osadnictwa, co przejawia się zmniejszeniem udziału „plam” najmniejszych i średnich, a zwiększa się znaczenie udziału „plam” największych (zwłaszcza o powierzchni ponad 10 km²), które stanowią współcześnie (1998 r.) ponad 60% „tkanki” osadniczej woj. katowickiego.

Analiza rozkładów statystycznych powierzchni zabudowanej świadczy o ich ogólnym podobieństwie w konstrukcji układu osadnictwa badanego obszaru, a zauważone różnice wynikają z nierównomiernego przebiegu odzwierciedlanego procesu. W rozkładach dla dwóch ostatnich pomiarów uwidacznia się i utrwała układ dwumodalny z dwoma biegunami.

Analiza morfologiczno-statystyczna pozwoliła na ujawnienie najważniejszych przemian systemu osadniczego na badanym obszarze w okresie 1935-1998. Jest nią przede wszystkim bardzo duży przyrost „tkanki” osadniczej, ale nie spowodował on zmiany multipolarnego charakteru systemu osadnictwa, właściwie to utrwalił go, stwierdzone modyfikacje jego struktury morfologicznej były spowodowane dwoma procesami: dekoncentracją i integracją przestrzenną.

Zmiany funkcjonalne

Jak wykazała analiza morfologiczna całego systemu osadniczego, jego centralny biegun zwany konurbacją górnośląską (katowicką) ma również charakter policentryczny ze względu na jej strukturę wewnętrzną i organizację przestrzeni, tj. brak wyraźnej hierarchii funkcjonalnej. Ów policentryczny charakter potwierdzony wieloma badaniami zwłaszcza zmierzającymi do delimitacji aglomeracji w Polsce (Lesz-

¹ Odpowiednie wielkości dla lat 1935 i 1982 są cytowane za: Zadrozny (1989) i Runge, Zadrozny (1989).

czycki, Eberhardt, Herman 1971; Stasiak, 1973; Gontarski 1980; GUS 1983) czy studiami regionalnymi (Tomaszek 1989; Rajman, 1997) podkreśla jej specyficzną i samoistną indywidualność, która wyróżnia ten zespół miejski w systemie osadniczym kraju (Tkocz 1998).

Tkanę osadniczą w omawianym regionie tworzy zabudowa przemysłowo-techniczna i mieszkaniowa, zgodnie z wieloaspektową definicją urbanizacji, o jej rozkładzie przestrzennym można wnioskować z potencjału ludnościowego i dynamiki jego zmian.

Analiza stanu ludnościowego miast woj. katowickiego w latach 1950-1980 wykazała, że największe tempo przyrostu ludności odnotowano w miastach usytuowanych w centralnej części województwa (Będzin, Dąbrowa Górnicza, Mysłowice, Bytom, Jaworzno, Piekary Śląskie, Tarnowskie Góry, Gliwice), natomiast znacznie wolniej powiększały się miasta na peryferiach województwa. Taki układ utrzymywał się przez cały okres badawczy. W tym czasie zwraca uwagę niskie tempo przyrostu ludnościowego na obszarze miast Łaziska Górne, Orzesze, Mikołów. Takie rozmieszczenie ludności potwierdza znany z analizy morfologicznej dwubiegunowy system osadniczy oraz trwałość struktury policentrycznej (*Zmiany administracyjne...* 1985; Zadrozny 1988). Taką strukturę można wymiennie odzwierciedlić tzw. wykładnikami kontrastu systemu osadniczego „ α ” oznaczone według reguły Zipfa (wielkości i rangi), (Golachowski, Kostrubiec, Zagożdżon 1974). Obliczone na podstawie danych zagregowanych według granic administracyjnych po 1975 r. dla poszczególnych lat, przedstawiały się następująco:

1950 – 0,7643

1960 – 0,7448

1970 – 0,7290

1980 – 0,7108.

Ponieważ wykładniki „ α ” są mniejsze od jedności ($\alpha < 1$) i zmniejszają się z upływem czasu badawczego, świadczy to o wzroście policentryczności układu osadniczego województwa (Szajnowska, 1978). Tej postaci osadniczej nie zmieniają uwarunkowania transformacji społeczno-ustrojowej państwa. Okres ten dla miast niesie nowe przemiany przestrzenno-strukturalne, urbanizacja przyjęła bardziej jakościowy niż ilościowy wymiar. Miasta polskie weszły na drogę rozwoju postindustrialnego. Parysek, Kotus (1997) analizując trajektorię rozwoju wydzielanych kategorii wielkościowych miast wykazali specyfikę tych trajektorii, a mianowicie charakterystyczną falowość (fazowość) dla miast dużych.

W przypadku miast przemysłowych o charakterze monostrukturalnym zaznaczyło się osłabienie roli przemysłu zwłaszcza ciężkiego,

jako podstawowego czynnika urbanizacji. Uwidoczniły się procesy depopulacyjne spowodowane zmianami administracyjnymi oraz ujemnym saldem migracji i przyrostem rzeczywistym ludności. W regionie śląskim w latach 90. XX w. nasiliła się aktywność restytuowania miast, które w reformie administracyjnej w 1975 r. utraciły swoją autonomię. Najlepszym przykładem tego procesu są Tychy, które w 1991 r. zmniejszyły swoją powierzchnię o 70% w następstwie usamodzielnienia się sąsiednich gmin wiejskich i miast, które od 1975 r. były jego dzielnicami. To z kolei spowodowało wyraźne ograniczenie potencjału ludnościowego miasta (tab. 1). Jak widać, w 1995 r. odnotowano znaczny ubytek ludnościowy (133,5 tys.) w stosunku do 1987 r. (187,8 tys.), zatem w ciągu ośmiu lat Tychy straciły 54,3 tys. mieszkańców i ta tendencja generowana uwarunkowaniami regionu tradycyjnego utrwała się.

Rycina 3 odwzorowuje trajektorie dynamiki rozwoju demograficznego miast konurbacji górnośląskiej w okresie 1946-2000, nie obejmujące

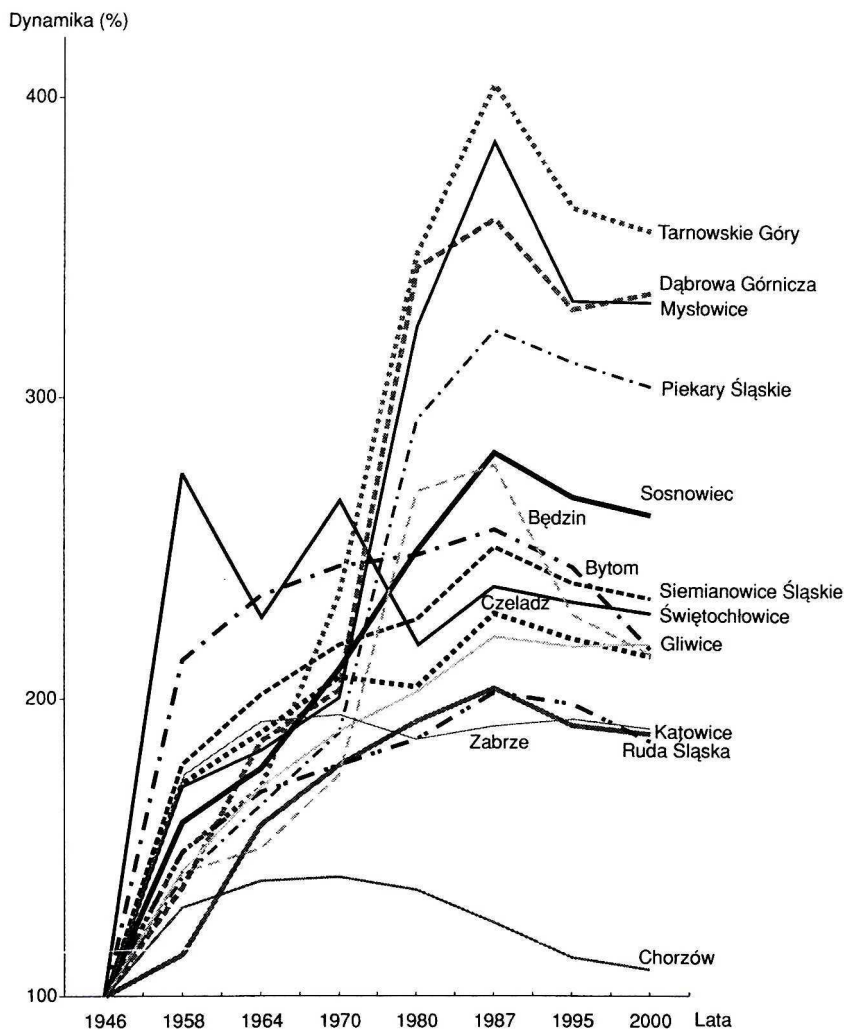
Tabela 1

Stan ludności w okresie 1946-2000

Nr miasta	Nazwa miasta	Lata							
		1946	1958	1964	1970	1980	1987	1995	2000
1	Będzin	27,8	39,3	41,7	48,7	74,8	77,3	63,5	59,8
2	Bytom	93,2	197,9	218,1	227,1	230,8	238,8	226,8	201,9
3	Chorzów	110,7	143,5	153,5	155,0	150,1	138,2	125,2	120,5
4	Czeladź	16,6	28,2	31,3	34,4	33,8	38,0	36,6	35,6
5	Dąbrowa Górnicza	38,9	53,1	72,2	78,9	133,6	139,9	128,1	130,3
6	Gliwice	95,9	135,6	163,3	181,1	194,2	211,3	209,1	209,4
7	Katowice	181,2	206,5	285,2	321,9	348,5	368,6	346,4	340,5
8	Mysłowice	23,8	40,4	43,4	47,8	76,9	91,8	79,2	79,0
9	Piekary Śląskie	21,5	30,1	35,4	40,5	62,9	69,3	67,0	65,3
10	Ruda Śląska	83,0	124,2	140,2	147,6	155,0	167,8	165,3	154,2
11	Siemianowice Śląskie	32,7	57,8	65,8	71,2	74,0	82,1	78,1	76,5
12	Sosnowiec	92,2	145,5	162,5	193,7	229,8	259,5	246,6	241,1
13	Świętochłowice	25,7	70,7	58,5	68,4	56,2	60,9	59,7	58,7
14	Tarnowskie Góry	18,4	27,2	31,4	43,2	64,2	74,3	66,9	65,4
15	Tychy	12,0	38,8	62,4	85,6	154,2	187,8	133,5	130,8
16	Zabrze	104,2	181,2	200,0	202,0	194,2	199,4	200,7	197,9
Razem		977,8	1520,1	1765,1	1946,3	2232,4	2405,8	2232,7	2166,9

Źródło: Opracowanie własne: Szajnowska-Wysocka, (1995), *Miasta w liczbach 1999-2000* (2002).

Tychów, których rozwój demograficzny wyróżnia się swoistą dynamiką, w 1946 r. miały zaledwie 12 tys. mieszkańców i poza browarem niewiele znaczyły w życiu publicznym konurbacji górnośląskiej. Jednak pod wpływem rozlicznych przedsięwzięć inwestycyjnych, z Fabryką Samo-

Ryc. 3. Dynamika rozwoju ludności

Źródło: Opracowanie własne na podstawie tabeli 2.

chodów Małolitrażowych włącznie, miasto powiększyło swoje zaludnienie ponad 10-krotnie, w 1987 r. dynamika jego wzrostu wynosiła 1565%, obecnie jeszcze 1090%, (tab. 2). Z poszczególnych kolumn tabeli 2 i jej odwzorowania na ryc. 3 wynika, że dynamika zaludnienia analizowanych miast (z wyjątkiem Chorzowa) od 1970 r. jest wyraźnie postępująca, osiąga kulminację odnotowaną w 1987 r., natomiast w następnych latach także wszystkie charakteryzują się spadającym tempem z wyraźnym załamaniem w 1995 r. osiągając poziom porównywalny do tego z lat 70. Z powyższego wynika, że depopulacja jest powszechna dla całego zespołu miast, nie pojawiły się tendencje różnicowania się wielkościowego, które wskazywałyoby na wzmacnianie się rangi niektórych miast. Stąd wniosek, że policentryczny charakter omawianego zespołu miast utrzymuje się nadal. Potwierdza go również podobne wyposażenie instytucyjne (administracyjne, polityczne, kulturalne, społeczne, ekonomiczne) w 6 miastach konurbacji (Katowice, Gliwice, Bytom, Zabrze,

Tabela 2

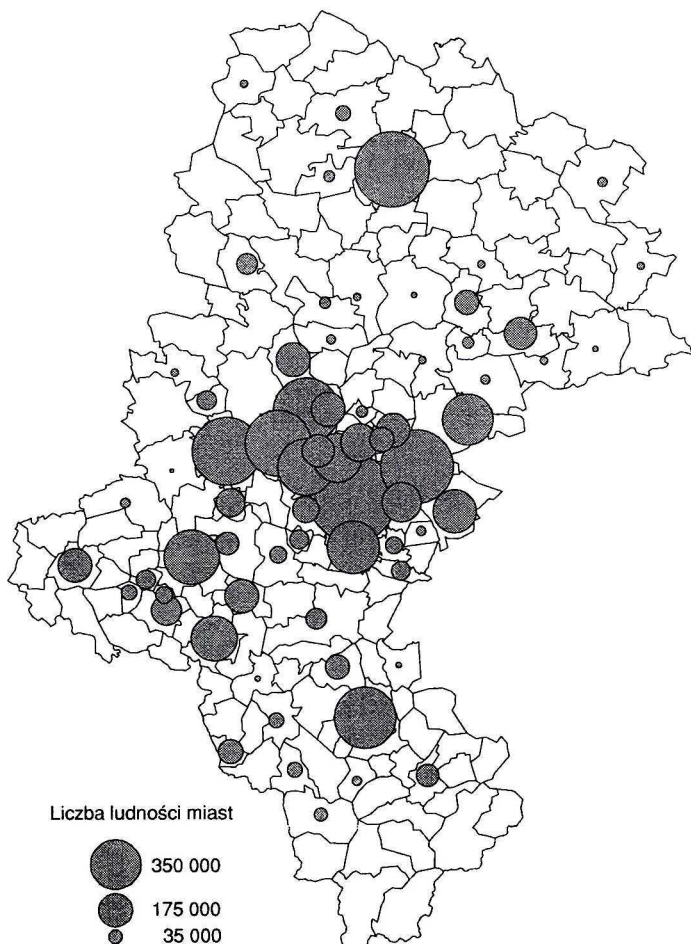
Dynamika wzrostu zaludnienia (w %)

Nr miasta	Nazwa miasta	Lata							
		1946	1958	1964	1970	1980	1987	1995	2000
1	Będzin	100	141,4	150,0	175,2	269,1	278,1	228,4	215,1
2	Bytom	100	212,3	234,0	243,7	247,6	256,2	243,3	216,6
3	Chorzów	100	129,6	138,7	140,0	135,6	124,8	113,1	108,9
4	Czeladź	100	169,9	188,6	207,2	203,6	228,9	220,5	214,5
5	Dąbrowa Górnicza	100	136,5	185,6	202,8	343,4	359,6	329,3	335,0
6	Gliwice	100	141,4	170,3	188,8	202,5	220,3	218,0	218,4
7	Katowice	100	114,0	157,4	177,6	192,3	203,4	191,2	187,9
8	Mysłowice	100	169,7	182,4	200,8	323,1	385,7	332,8	331,9
9	Piekary Śląskie	100	140,0	164,7	188,4	292,6	322,3	311,6	303,7
10	Ruda Śląska	100	149,6	168,9	177,8	186,7	202,2	199,2	185,8
11	Siemianowice Śląskie	100	176,8	201,2	217,7	226,3	251,1	238,8	233,9
12	Sosnowiec	100	157,8	176,2	210,1	249,2	281,5	267,5	261,5
13	Świętochłowice	100	275,1	227,6	266,1	218,7	237,0	232,3	228,4
14	Tarnowskie Góry	100	147,8	170,7	234,8	348,9	403,8	363,6	355,4
15	Tychy	100	323,3	520,0	713,3	1285,0	1565,0	1112,5	1090,0
16	Zabrze	100	173,9	191,9	193,9	186,4	191,4	192,6	189,9
Średni poziom zaludnienia		100	155,5	180,5	199,0	228,3	246,0	228,3	221,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie tabeli 1.

Sosnowiec, Chorzów). Od 1946 r. zajmowały zawsze sześć pierwszych pozycji na skali rangującej je pod względem występowania wymienionych instytucji określających ich poziom zinstytucjonalizowania politycznego, społecznego i ekonomicznego (Szajnowska-Wysocka 1995).

Patrząc na ryc. 3 ilustrującą trajektorie rozwoju miast konurbacji górnośląskiej w okresie 1946-2000, można odnieść się do typologii Paryska i Kotusa (1997) i stwierdzić ich „falowy” charakter, a przebieg „fal” (faz) jest podobny do kategorii miast o wielkości 100 001-200 000.

Ryc. 4. Mapa administracyjna woj. śląskiego

W sprawdzaniu policentryczności zespołu miejskiego w regionie śląskim nie można pominąć najważniejszego wskaźnika, często stosowanego, jakim są przemieszczenia ludności, zwłaszcza te domknięte wewnątrz konurbacji. Na podstawie powiązań migracyjnych można stwierdzić, że miasta konurbacji górnośląskiej są powiązane relacjami ahierarchicznymi bądź słabymi hierarchicznymi. Wśród 5-6 ośrodków funkcjonalno-przestrzennych o podobnej efektywności migracyjnej tylko Katowice – jako ośrodek regionalny ujawniają największą efektywność. Natomiast wyraźnych powiązań hierarchicznych brak wśród najważniejszych interakcji w konurbacji górnośląskiej (Rykiel 1980; Szajnowska-Wysocka 1979, 1999).

W nowej organizacji terytorialnej śląski układ osadniczy został wzmocniony jeszcze dwoma biegunami: na północy – Częstochową, a na południu miastem Bielsko-Białą (ryc. 4). Tworzą one z konurbacją górnośląską regionalny układ osadniczy determinowany nie tylko licznymi połączeniami komunikacyjnymi, ale również największymi powiązaniem migracyjnymi (Rykiel, Żurkowska 1984; Szajnowska, 1979).

Należy zauważyć, że obecna struktura przestrzenna i funkcjonalna układu osadniczego woj. śląskiego stawia nowe wyzwania badawcze, a podjęte zadania poznawcze pozwolą na analizę porównawczą obszarów omawianego województwa sprzed reformy administracyjnej z 1975 r. i po reformie – z 1999 r. (Szajnowska-Wysocka 2001).

Literatura

- Aglomeracje miejskie 1983. Opracowania regionalne.* GUS, Warszawa.
- Dziewoński K., 1972, *Przegląd teorii sieci osadniczej*, [w:] *Elementy teorii planowania przestrzennego*, K. Secomski (red.). PWN, Warszawa.
- Dziewoński K., 1978, *Rola badań geograficznych w planowaniu systemów osadniczych*. „Folia geographica”, seria Geographica - Oeconomica, nr 11.
- Golachowski S., Kostrubiec B., Zagożdżon A., 1974, *Metody badań geograficzno-osadniczych*. PWN, Warszawa.
- Gontarski Z., 1980, *Obszary metropolitarne w Polsce*. Biuletyn KPZK PAN, z.109, Warszawa.
- Kostrubiec B., 1977, *Metody badań koncentracji przestrzennej*, [w:] *Metody ilościowe i modele w geografii*, Z. Chojnicki (red.). PWN, Warszawa.
- Leszczycki S., Eberhardt P., Heřman S., 1971, *Aglomeracje miejsko-przemysłowe w Polsce 1966-2000*. Biuletyn KPZK PAN, z. 67, Warszawa.
- Malisz B., 1981, *Zarys teorii kształtowania układów osadniczych*. Arkady, Warszawa.
- Miasta w liczbach 1999-2000*. 2002, GUS, Warszawa, US, Poznań.

- Parysek J., Kotus J., 1997, *Powojenny rozwój miast polskich i ich rola w procesie urbanizacji kraju*. „Przegląd Geograficzny”, z. 1-2, s. 34-53.
- Rajman J., 1997, *Struktura przestrzenna ludności i osadnictwa aglomeracji katowickiej w okresie transformacji gospodarczej*. „Zeszyty IG i PZ PAN”, nr 46, s. 39-52.
- Runge J., Zadrozny T., 1989, *Delimitacja konurbacji katowickiej*. „Prace Geograficzne” IG i PZ PAN, nr 151, s. 23-28.
- Rykiel Z., 1980, *Powiązania wewnętrzne w konurbacji katowickiej w świetle migracji*. „Przegląd Geograficzny”, z.4, s. 837-846.
- Rykiel Z., 1981, *Powiązania komunikacyjne miast konurbacji katowickiej*. „Czasopismo Geograficzne”, z. 1, s. 3-14.
- Rykiel Z., 1985, *Zagadnienia regionalnych systemów osadniczych*. Studia KPZK PAN, t. LXXXVIII, Warszawa, s. 7-47.
- Rykiel Z., Żurkowska A., 1984, *Regionalne systemy osadnicze i ośrodki regionalne*. „Czasopismo Geograficzne”, z. 2, s. 173-189.
- Szajnowska A., 1978, *Demograficzny czynnik rozwoju miast konurbacji górnośląskiej*. „Miasto”, nr 3, Warszawa.
- Szajnowska A., 1979, *Migracja ludności między miastami konurbacji górnośląskiej w okresie 1974-1976*. „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego”, 20-28.
- Szajnowska A., 1980, *Przemieszczenia ludności między miastami konurbacji górnośląskiej*. PWN, Warszawa, s. 18-40.
- Szajnowska-Wysocka A., 1995, *Podstawy zorganizowania miast konurbacji górnośląskiej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 77-94, 112-120.
- Szajnowska-Wysocka A., 1999, *Zachowania przestrzenne ludności konurbacji górnośląskiej. Synteza badawcza*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 36-61.
- Szajnowska-Wysocka A., 2001, *Wprowadzenie*. Studia nad regionem śląskim, t. 1, s. 9-10.
- Stasiak A., 1973, *Rozwój aglomeracji miejskich w Polsce*. Warszawa.
- Tkocz M., 1998, *Funkcje miast strefy węzłowej aglomeracji górnośląskiej*. „Czasopismo Geograficzne”, z. 3-4, s. 309-321.
- Tomaszek S., 1989, *Przestrzenne uwarunkowania ochrony i kształtowania środowiska aglomeracji górnośląskiej*. PAN, Oddział w Katowicach.
- Zadrozny T., 1988, *Zmiany liczby ludności w miastach województwa katowickiego po II wojnie światowej*. „Geographia. Studia et dissertationes”, t. 12, s. 65-83.
- Zadrozny T., 1989, *Zmiany układu osadniczego województwa katowickiego w okresie 1935-1980*. „Geographia. Studia et dissertationes”, t. 13, s. 98-109.
- Zmiany administracyjne miast 1945-1984*. Statystyka Polski, seria: Statystyka Regionalna, nr 7, GUS, 1985.
- Żmuda S., 1972, *Procesy urbanizacyjne w województwie katowickim ze szczególnym uwzględnieniem konurbacji górnośląskiej*, [w:] Studia nad ekonomiką regionu, ŚIN, Katowice.